



Universiteit
Leiden
The Netherlands

Tussen twee dynastieën: Margaretha van Bourgondië, gravin van Henegouwen, Holland en Zeeland

Brandsma, M.

Citation

Brandsma, M. (2020, December 15). *Tussen twee dynastieën: Margaretha van Bourgondië, gravin van Henegouwen, Holland en Zeeland*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/138644>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/138644>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page



Universiteit Leiden



The handle <http://hdl.handle.net/1887/138644> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Brandsma, M.

Title: Tussen twee dynastieën: Margaretha van Bourgondië, gravin van Henegouwen, Holland en Zeeland

Issue date: 2020-12-15

Inleiding

Een onbekende vorstin

In de eerste helft van de vijftiende eeuw werden de graafschappen Henegouwen, Holland en Zeeland, net als een groot aantal andere vorstendommen, ingelijfd bij de Bourgondische personele unie.¹ In de Hollandse geschiedschrijving over deze periode wordt traditioneel een belangrijke rol toegedicht aan de laatste gravin vóór de Bourgondische machtsovername, Jacoba van Beieren. In zijn biografie uit 2009 heeft Antheun Janse naar voren gebracht dat niet zijzelf, maar haar moeder Margaretha van Bourgondië aan de touwtjes trok. Volgens Janse berustte Jacoba's legendarische eigenzinnigheid grotendeels op een romantische constructie: vrijwel al haar daden werden ingegeven door raadgevers. Met de titel van zijn biografie, *Een pion voor een dame*, gaf hij aan dat Jacoba niet de machtige dame was waarvoor zij eeuwenlang is aangezien, maar slechts een pion in het fel gevoerde spel om de macht binnen en over haar graafschappen. Dit dynastieke conflict deed de Hoekse en Kabeljauwse twisten weer oplaaien. De tweedeling tussen Hoeken en Kabeljauwen in Holland en Zeeland, die geen ideologische grondslag had, maar draaide om invloed en macht, was halverwege de veertiende eeuw ontstaan, ten tijde van een eerder opvolgingsconflict binnen de Beierse dynastie. Edelen en leden van de stedelijke elites waren, soms generaties lang, verbonden aan één van beide partijen. Jacoba werd gesteund door de Hoeken.² Janse duidde Margaretha aan als belangrijkste raadgeefster van haar dochter, en tevens als leidster van de Hoekse partij.³

De belangrijke rol die Janse aan haar heeft toegekend in een cruciale episode in de geschiedenis van de Nederlanden vormde de aanleiding voor dit onderzoek. Wie was deze Margaretha van Bourgondië (1374-1441)? Opmerkelijk genoeg was er voor aanvang van dit onderzoek geen enkele wetenschappelijke studie over haar gepubliceerd.⁴ In de algemene literatuur komen stevast twee aspecten van haar leven naar voren: haar huwelijk, dat de basis vormde voor de latere Bourgondische machtsovername, en haar rol als moeder van Jacoba. Meer gespecialiseerde studies, met name over het graafschap Henegouwen, laten doorschemeren dat zij meer was dan moeder en echtgenote. Zo merkte Maurice Arnould in een voetnoot op dat haar rol in het openbaar bestuur 'verre van verwaarloosbaar' was.⁵ Recenter constateerde Marie van Eeckenrode in haar studie naar de Staten van Henegouwen terloops dat Margaretha uit de door haar bestudeerde bronnen naar voren kwam als een dame met politiek gevoel, die in het graafschap werd gerespecteerd.⁶

Is Margaretha van Bourgondië terecht slechts een voetnoot in de geschiedenisboeken, of speelde zij een belangrijke rol in de gebeurtenissen van de late veertiende en de eerste helft van de vijftiende eeuw? Het verschijnen van deze dissertatie toont al aan dat het antwoord op deze vraag genuanceerd ligt. Hierin wordt ingegaan op de rol die zij in

¹ Stein, *Staten*. Filips de Goede, hertog van Bourgondië, stond uiteindelijk aan het hoofd van een vijftiental hertogdommen en graafschappen. Met het oog op de leesbaarheid zal ik dit conglomeraat van vorstendommen in het vervolg meestal aanduiden als 'Bourgondië'.

² Van Gent, *Pertijelike saken*, 431-40.

³ Janse, *Jacoba*, 195, 335-38.

⁴ Wel is er een lemma in de negentiende eeuwse *Biographie Nationale*, door Devillers, en in het *Digitaal Vrouwenlexicon*, door Janse. Een onuitgegeven doctoraalscriptie uit 1950 door C. Mathieu, onder leiding van prof. P. Bonenfant, belicht vooral het Henegouwse perspectief (Devillers, *Marguerite*; Janse, *Margaretha van Bourgondië*; Mathieu, *Marguerite*).

⁵ 'Son rôle dans les affaires publiques fut loin d'être négligeable' (Arnould, *Dénombrements*, 90n).

⁶ Van Eeckenrode, *Servir le prince*, 346. Zie ook Flammang, *Partis*, 550-51.

verschillende fasen van haar leven heeft gespeeld, waarbij haar machtspositie wordt vergeleken met die van tijdgenotes. In dit inleidende hoofdstuk komt eerst, aan de hand van bestaande literatuur, de positie van laatmiddeleeuwse vorstinnen in algemene zin aan de orde.

Vrouwen met macht

Een algemeen middeleeuws uitgangspunt was dat autoriteit aan mannen toebehoorde. Vrouwen konden geen publieke bestuursfunctie uitoefenen en geen militair aanvoerder of rechter zijn. Wereldlijk recht en filosofie en rechtvaardigden dit vanuit de veronderstelde beperkte intelligentie van vrouwen en eigenschappen die hen werden toegedicht, zoals onstandvastigheid. De kerk gaf als aanvullende argumentatie de tweede plaats van de vrouw in de schepping en het gedrag van Eva, dat leidde tot de zondeval.⁷ De middeleeuwse werkelijkheid was echter genuanceerder. In bestuurlijke ambten, stadsbesturen en organen voor standenvertegenwoordiging waren vrouwen weliswaar niet of nauwelijks vertegenwoordigd, maar als keizerin, koningin, hertogin of gravin oefenden ze wel degelijk bestuurlijke en politieke macht uit. Eric Bousmar heeft dit toegeschreven aan de elasticiteit van de traditionele rolverdeling. Vrouwen konden veel rollen voor korte of langere tijd van mannen overnemen. Alleen voor ridderschap en de meeste ambten was dit werkelijk uitgesloten. Er was geen sprake van gelijkheid, maar als plaatsvervanger of aan de zijde van hun echtgenoot konden vrouwen toch openbare functies vervullen. Afhankelijk van persoonlijkheid en omstandigheden konden ze zo autoriteit ontwikkelen en macht uitoefenen.⁸ In de Franstalige literatuur worden dergelijke dames vaak aangeduid als '*femmes de pouvoir*'. In de afgelopen decennia zijn diverse monografieën en bundels verschenen die ons zicht op de positie van laatmiddeleeuwse vorstinnen aanzienlijk hebben verhelderd.⁹ Toch blijft de manier waarop vrouwen macht uitoefenden deels ongrijpbaar, aangezien deze lang niet altijd expliciet in de bronnen is vastgelegd.

Vorstelijke echtgenotes

Margaretha, dochter van de hertog van Bourgondië, werd gravin door haar huwelijk met de oudste zoon van de graaf van Henegouwen-Holland. Haar positie is slechts in beperkte mate vergelijkbaar met die van vorstelijke erfdochteren, zoals Jacoba van Beieren of Maria van Bourgondië, die daarom hier buiten beschouwing blijft. Haar rollen waren achtereenvolgens die van oudste dochter (1374-1385), gemalin (1385-1417) en vorstelijke weduwe (1417-41).

De belangrijkste betekenis van een vorstelijk huwelijk in de late middeleeuwen lag in het creëren van wettelijk nageslacht en in het behouden of vergroten van bezittingen, status en macht. Door huwelijken werden coalities gevormd, meestal met een politiek doel. De keuze van een geschikte huwelijkspartner was in een dergelijk systeem nauwelijks een kwestie van individuele voorkeur, maar werd vrijwel geheel bepaald door strategische

⁷ Hugenholtz, *Vrouwen*; Shahr, *The fourth estate*, 11-12. Shahr noemt als belangrijke uitzonderingen de autoriteit die vrouwen uitoefenden wanneer zij een leen erfden of als abdis van een klooster. Zie over de juridische positie van de vrouw in de middeleeuwen: Gilissen, *Statut*.

⁸ Bousmar, *Equality*.

⁹ Het is onmogelijk hier een uitputtende overzicht te geven, maar zie bijvoorbeeld: Bousmar, Dumont, Marchandise, Schnerb (red.), *Femmes de pouvoir*; Eichberger (red.), *Dames met klasse*; Eichberger, Legaré, en Hüsken (red.), *Women at the Burgundian Court*; Etting, *Margrete*; Gaude-Ferragu, *Queenship*; Laynesmith, *Cecily*; Mostert, Demuttenaere, Hartingsveldt, Künzel (red.), *Vrouw, familie en macht*; Nayt-Dubois en Santinelli-Foltz (red.), *Femmes de pouvoir*; Shaw, *Isabella d'Este*; Sommé, *Isabelle*; Weightman, *Margaret of York*.

overwegingen. Ouders en verwanten bepaalden welke huwelijksalliantie op een bepaald moment opportuun was. Om dynastieke belangen veilig te stellen werden jongens en meisjes vaak al op zeer jonge leeftijd verloofd of uitgehuwelijkt.¹⁰

De eerste fase van een beoogd vorstenhuwelijk bestond uit onderhandelingen tussen de wederzijdse ouders, waarvan de uitkomst werd vastgelegd in een huwelijkscontract. De status van een dochter werd weerspiegeld door de hoogte van het bedrag dat zij als bruidsschat van haar ouders meekreeg. Dit was gerelateerd aan toezeggingen van de kant van de aanstaande schoonouders in de vorm van lijfrenten en andere inkomsten waarop zij als weduwe recht zou hebben, mocht haar echtgenoot eerder komen te overlijden dan zij, de douarie.¹¹ Meisjes verhuisden na hun huwelijk meestal naar de familie van hun echtgenoot, waar ze vanaf dat moment deel van uitmaakten. Idealiter vormden ze een brug tussen beide families, die de onderlinge banden versterkte.

Na haar huwelijk was de belangrijkste taak van een vorstin het voortbrengen van, liefst mannelijk, nageslacht, om het voortbestaan van de dynastie veilig te stellen. Moeders speelden een belangrijke rol in de opvoeding, en waren actief in het bemiddelen van gunstige huwelijken of kerkelijke posities voor hun kroost. Via hun getrouwde kinderen onderhielden ze contact met bevriende vorstenhoven.

Aan het hof vervulde de vorstin een spilfunctie, die niet alleen ceremonieel van aard was. Vorstinnen vertegenwoordigden de vorstelijke macht en traden op als plaatsvervanger wanneer hun echtgenoot voor korte of langere tijd afwezig was. In de periode van de kruistochten, vanaf het einde van de elfde eeuw, gebeurde dit veelvuldig en langdurig. Tijdens de afwezigheid van de vorst kreeg diens echtgenote soms verstrekkende bevoegdheden en verantwoordelijkheden. Bijgestaan door raadsheren nam ze uiteenlopende bestuurlijke taken voor haar rekening op het gebied van rechtspraak, defensie en financiën. De aanbevelingen die gravin Adèle van Blois van haar echtgenoot ontving ten tijde van de eerste kruistocht illustreren de omvang van de bestuurlijke verantwoordelijkheid waarmee een vorstin in een dergelijke situatie te maken kreeg: zij moest 'zich goed gedragen, zorgzaam waken over zijn landen, en haar plicht vervullen ten opzichte van haar kinderen en vazallen'.¹² Ook in Vlaanderen en Henegouwen delegeerden de graven in deze periode, maar ook erna, regelmatig de macht aan hun echtgenotes.¹³

Echtgenotes van de vorst werden in het Duitse Rijk vanaf de tiende eeuw aangeduid als *consors regni* of *consors imperii*, deelgenoot aan de koninklijke, respectievelijk keizerlijke macht. Deze eretitel, die zijn oorsprong had in het Italië van de negende eeuw, benadrukte verbondenheid en partnerschap van vorst en vorstin, zowel in geestelijk als in bestuurlijk opzicht. De aanduiding was meer dan symbolisch, en drukte deelname aan de macht niet alleen uit maar faciliteerde deze ook. Er was echter geen sprake van gelijkheid. De vorstelijke echtgenote bleef een 'junior partner', in de woorden van Phyllis Jestice.¹⁴ Dat de vorstelijke echtgenote deelde in statuur en macht van de (aanstaande) keizer is bijvoorbeeld te zien aan het zegel van Elisabeth van Brunswijk (+1266), de echtgenote van Rooms-Koning Willem II. Dit toont haar met kroon en gezeten op een

¹⁰ De Boer, *Princely Power*; Bousmar, *Alliances*.

¹¹ Armstrong, *Politique matrimoniale*.

¹² Adèle van Blois was een dochter van Willem de Veroveraar en gehuwd met graaf Etienne van Blois-Chartres, die in 1098 vanuit Antiochië aan haar schreef: '... *je vous recommande de bien agir, de veiller avec soin sur mes terres, de faire votre devoir comme il se doit envers vos enfants et vassaux*' (Pernoud, *La femme*, 217-18).

¹³ De Hemptinne, *Gravinnen*, 452; Piérard, *Douaries*, 32.

¹⁴ Jestice, *Imperial Ladies*, 181-87. Zie ook: Guerra Medici, *Femmes*, 622-25.

zelfde type troon als haar echtgenoot. Het verschil is ook meteen duidelijk: de scepter en rijksappel zijn voorbehouden aan de koning zelf.¹⁵ Voor koninginnen van Frankrijk gold dat zij, net als de koning, bij wijze van inwijding gekroond en gezalfd werden, waardoor zij boven al hun onderdanen verheven waren. Hun status was echter niet zo hoog als die van hun echtgenoot.¹⁶

Er is wel gesuggereerd dat de macht van vorstelijke echtgenotes in de late middeleeuwen tanende was ten opzichte van de periode daarvoor, maar er lijkt eerder sprake te zijn van veranderende politieke omstandigheden, die de manier waarop vorstinnen konden opereren hebben beïnvloed. Echtgenotes van de Duitse keizer concentreerden zich in toenemende mate op het beheer van de dynastieke erflanden (*Hausgüter*) als machtsbasis en bron van inkomsten, zodat de keizer zich op internationale politieke ontwikkelingen kon concentreren. Ook voor koninginnen van Frankrijk gold dat hun rol in de late middeleeuwen complementair was aan die van de koning. Door een combinatie van ceremoniële, formele en informele functies speelden ze een belangrijke rol bij de versterking van het gezag.¹⁷

De mate waarin een vorstin naast haar echtgenoot een actieve rol kon spelen in het bestuur werd door allerlei factoren beïnvloed, waaronder het moederschap. Het grootbrengen van kinderen werd in middeleeuwse vorstelijke kringen niet gezien als reden waarom vrouwen geen veeleisende functies konden uitoefenen. In tegendeel, een vorstin die een kind had gebaard werd meer voor vol aangezien, en kon vanaf dat moment een actievere rol gaan spelen in het bestuur.¹⁸

Over de bestuurlijke rol van de laatmiddeleeuwse grafelijke echtgenotes van Henegouwen-Holland is relatief weinig bekend. Aangaande Margaretha van Brieg (+1386), de eerste echtgenote van graaf Albrecht van Beieren, merkten Van Foreest en Smit, respectievelijk in 1965 en 1991, al op dat zij nader biografisch onderzoek verdiende, maar tot nu toe heeft niemand deze handschoen opgepakt.¹⁹ Piérard heeft hetzelfde geconstateerd met betrekking tot Filippine van Luxemburg (+1311) en Johanna van Valois (+ ca. 1353). Over de laatste zijn sindsdien enkele publicaties verschenen.²⁰

Binnen de Bourgondische dynastie speelden de vorstelijke echtgenotes een prominente rol. Filips de Stoute, Jan zonder Vrees en Filips de Goede delegeerden stelselmatig en in toenemende mate delen van het bestuur over hun uitdijende rijk aan hun hertoginnen, die hierin een steeds zelfstandigere rol kregen en namen. Margaretha van Male (+1405), erfdochter van Vlaanderen, kan volgens Thérèse de Hemptinne worden gezien als de ideale laatmiddeleeuwse vorstin-echtgenote. Zij voldeed aan alle aan haar gestelde verwachtingen: ze trouwde met Filips de Stoute en bracht hun zeven kinderen groot. Ze vervulde ceremoniële en representatieve taken, deed aan liefdadigheid en was patrones van kunst en religie. Daarnaast vervulde ze in nauwe afstemming met haar echtgenoot politieke en bestuurlijke taken: samen met zoon Jan verving ze haar echtgenoot wanneer

¹⁵ Zegel Elisabeth van Brunswijk: Cordfunke, *Gravinnen*, 96; Koningszegel Willem II: Van Oostrom, *Maerlant*, 106.

¹⁶ Gaudé-Ferragu, *Queenship*, 45-46.

¹⁷ Fössel, *Consors*, 86-90; Gaudé-Ferragu, *Queenship*, 203-07; Koorn, *Coniunx*, 162, 166; Mulder-Bakker, *Johanna van Valois*.

¹⁸ De Hemptinne, *Gravinnen*, 450-51.

¹⁹ Van Foreest, *Aleid van Poelgeest*, 121-123; Smit, *Graven op reis*, 98. (Piérard, *Douaires*, 47, nt. 135).

²⁰ Piérard, *Douaires*, 47, nt. 135; De Beer, *Johanna van Valois*; Mulder-Bakker, *Johanna van Valois*; Van der Meulen, *Jeanne de Valois*.

deze langere tijd afwezig was, veelal bijgestaan door een raad. Ook voerde zij gevoelige onderhandelingen, met name met haar 'natuurlijke onderdanen', de Vlamingen.²¹

De volgende hertogin van Bourgondië, Margaretha van Beieren (+1424), resideerde aanvankelijk in Gent, en trad daar op als plaatsvervanger wanneer echtgenoot Jan zonder Vrees afwezig was. In een roerige periode, van 1409 tot de moord op de hertog in 1419, bestuurdde zij het zuidelijke deel van de Bourgondische unie, waarbij zij een ruime volmacht had om, bijgestaan door raadgevers, het hertogdom militair te versterken. Zij bracht geld en troepen bijeen en benoemde bevelhebbers, en droeg zodoende in bestuurlijke zin bij aan verdediging en militaire veroveringen, waarbij zij volgens Alain Marchandisse als politiek verantwoordelijke een helder inzicht toonde en weloverwogen beslissingen nam. Aan haar ondertekening van documenten, met 'regerend bij afwezigheid van mijn heer', is vaak de frase 'want zo behaagt het mij' toegevoegd, als uiting van persoonlijke vorstelijke macht.²²

Monique Sommé heeft met haar lijvige monografie over Isabella van Portugal (+1471), de derde echtgenote van Filips de Goede, een grondig onderbouwd beeld geschetst van het brede takenpakket van een laatmiddeleeuwse vorstin-echtgenote. Isabella was actief op uiteenlopende terreinen, met internationale onderhandelingen en financiën als zwaartepunt. Ze nam meerdere malen het bestuur over het zuidelijke en vooral het noordelijke deel van de Bourgondische unie waar voor haar echtgenoot, en zette zich in voor verzoening bij conflicten, de totstandkoming van huwelijkscontracten, internationale handelsovereenkomsten en vredesverdragen. Daarnaast beheerde ze haar eigen domeinen. Zoals veel laatmiddeleeuwse vorstinnen had zij een eigen hofhouding, waarmee zij onafhankelijk van haar echtgenoot rondreisde tussen verschillende residenties.²³

Vorstelijke weduwen

De sociale en juridische status van iedere middeleeuwse vrouw werd in hoge mate bepaald door haar familiale staat: ongetrouwd, getrouwd of weduwe. Voor vorstinnen gold dat met het overlijden van de vorst niet alleen hun persoonlijk leven, maar ook hun openbare rol een nieuwe wending nam. Wanneer er geen onomstreden, volwassen, mannelijke troonopvolger was luidde de dood van de vorst vrijwel altijd een periode in van politieke turbulentie, waarin zijn weduwe een nieuwe positie moest zien te veroveren.

Vorstelijke weduwen konden hertrouwen, en wanneer dit politiek gewenst was oefende de familie soms druk uit om dit te doen, maar vaak was dit juist niet het geval, en velen hertrouwden daarom niet.²⁴ Ze hadden, vergeleken met andere vrouwen, een relatief onafhankelijke positie, waarbij hun douarie hen in principe materiële zekerheid verschafte. Bovendien hadden zij enig overwicht door hun leeftijd en ervaring: middeleeuwse vrouwen met macht waren vaak dames met een naar middeleeuwse maatstaven lang leven.²⁵ Vorstelijke weduwen oefenden vaak de macht uit zolang hun kinderen minderjarig waren, maar ook in het geval van een volwassen opvolger konden ze

²¹ De Hemptinne, *Marguerite de Male*.

²² Marchandisse, *Marguerite de Bavière*, 506, 497: '*ayenz en absence de monseigneur le gouvernement des pays et lieux*'; '*car tel est mon bon plaisir*'.

²³ Sommé, *Isabelle*, 479-83.

²⁴ Zo werd een tweede huwelijk van Margaretha's zuster, Katherina van Bourgondië, rond 1413 maar net voorkomen. De hertog van Bourgondië hoopte via Katherina's douarie uit haar eerste huwelijk met Leopold IV van Oostenrijk greep te krijgen op de Elzas. Een tweede huwelijk was daarom vanuit Bourgondisch oogpunt ongewenst (Armstrong, *Politique matrimoniale*, 310-13).

²⁵ Beaune, *Conclusions*.

invloedrijk zijn. Cecilia Neville, hertogin van York (+1495), werd zelf nooit koningin van Engeland, maar zag door de hoge leeftijd die zij bereikte in een bloedige periode in de Engelse geschiedenis, die bekend staat als de Rozenoorlogen, twee zoons, een kleinzoon en een kleindochter gekroond worden. Zij was tot op hoge leeftijd een factor om rekening mee te houden in de Engelse politiek, een '*political survivor*', aldus Laynesmith.²⁶

Ook Scandinavië kent een legendarische vorstelijke weduwe, in de persoon van Margrete van Denemarken (+1412). Na de dood van achtereenvolgens haar vader, koning Valdemar van Denemarken, haar echtgenoot, koning Haakon van Noorwegen, en haar zoon Olaf werd zij, zonder dat dit op dynastieke gronden het meest voor de hand lag, steeds opnieuw verkozen tot regentes. Dit gebeurde in toenemende mate op basis van haar persoonlijke capaciteiten. Ze was Duitse concurrenten te slim af, wist paal en perk te stellen aan de expansie van de Hanse binnen haar domeinen, versterkte de financiële positie van de kroon en zorgde voor interne stabiliteit. Onder haar regering kwam de Scandinavische Unie tussen Denemarken, Noorwegen en Zweden tot stand. Haar politieke behendigheid deed niet onder voor die van een Filips de Goede van Bourgondië.²⁷

Bemiddeling

'Een hooggeplaatste vorstin hoort te bemiddelen voor vrede'.²⁸ Dit schreef hofschrijfster Christine de Pizan in 1405 in een brief aan de Franse koningin, Isabella van Beieren. Isabella fungeerde als regentes tijdens de regelmatig terugkerende perioden van waanzin van haar echtgenoot, Karel VI. Als voorzitter van de koninklijke raad moest Isabella de hertogen van Bourgogne en Orléans in toom zien te houden door een bemiddelende rol op zich te nemen. In een ordonnantie waarmee de koning het regentschap tijdens zijn ziekteperioden aan haar overdroeg werd het kalmeren van de gemoederen (*apaisement*), naast financieel beheer en andere zaken, benoemd als belangrijke taak.²⁹

De bemiddelende rol die vorstinnen werden geacht te spelen vloeide deels voort uit het karakter van het laatmiddeleeuwse vorstelijk huwelijk, dat zoals gezegd een politieke alliantie tussen dynastieën beoogde te zijn.³⁰ Het onderhouden van een relatienetwerk, door correspondentie en het toedelen van geschenken aan familieleden en bondgenoten, was een traditionele taak van de vorstin. Johanna van Valois, echtgenote van graaf Willem III, onderhield contacten met haar verwanten aan het Franse hof en in Napels, en met haar dochters aan het Beierse, Gulikse en Engelse hof. Aan dochter Filippa van Henegouwen, koningin van Engeland, stuurde zij met een kopie van een traktaat over de verzorging en geneeskrachtige werking van rozemarijn een stekje mee, waardoor deze plant in het

²⁶ Laynesmith, *Cecily*, 158

²⁷ Etting, *Margrete*, 55-57. Als Hollands voorbeeld kan Petronilla van Saksen (+1144) worden genoemd, die bemoeienis had met zowel de binnenlandse als de buitenlandse politiek van het graafschap, hoewel haar zoon graaf Dirk VI volwassen was (Cordfunke, *Petronilla van Saksen*; Cordfunke en Hugenholtz, *Gravin Petronilla*). Ook Filippine van Luxemburg, de eerste gravin van Henegouwen en Holland, speelde als weduwe een rol in het bestuur naast haar volwassen zoon, Willem I van Henegouwen, ofwel Willem III van Holland (Piérard, *Douaires*, 35-41).

²⁸ '*il appartient à haute princesse et dame estre moyennerresse de traictié de paix*' (Wisman, *Epistle*, 76-77). In haar *Livre des Trois Vertus*, een moralistisch werk gericht op adellijke dames, verkondigt De Pizan dezelfde boodschap (Devaux, *Médiatrice*, 602).

²⁹ Adams, *Female Regency*, 11: '*Elle pourvera bien, tant à l'apaisement de nozdiz oncle de Bourgoingne et frère d'Orléans, comme au gouvernement de nozdictes finances et aux autres grans besoingnes de nostredit royaume*' (Douët-d'Arcq, *Pièces inédites 1*, 241).

³⁰ Offenstad, *Femmes et Paix*, 324-326.

koninkrijk werd geïntroduceerd.³¹ Maar het ging ook om gewichtiger zaken. Vorstinnen vertoonden zich aan de onderhandelingstafel en traden op als bemiddelaar bij conflicten. Ze maakten hierbij gebruik van hun positie en persoonlijk netwerk. De voorbeelden van laatmiddeleeuwse vorstinnen die bemiddelden bij conflicten, voor vrijlating van gevangenen, voor beden of voor gunstige huwelijksallianties voor hun kinderen, familieleden en relaties zijn legio.

Isabella van Portugal bemiddelde en onderhandelde op alle denkbare fronten. Ze regelde huwelijken met het oog op het smeden van allianties, niet alleen voor haar zoon, maar ook voor de hertogelijke familie in brede zin, waar zowel de bastaardkinderen van haar echtgenoot als haar eigen Portugese neven en nichten deel van uitmaakten. Zij vertegenwoordigde Bourgondië veelvuldig in vredesbesprekingen met Frankrijk en Engeland en bemiddelde meerdere malen succesvol voor handelsverdragen tussen de Nederlanden en Engeland. Ook voerde zij in 1440 de onderhandelingen voor de vrijlating van Karel van Orléans, die na de slag bij Azincourt 25 jaar gevangen had gezeten in de Londense Tower, en bracht vervolgens het benodigde losgeld bijeen. Dit was geen onbaatzuchtige actie: Karel werd in de jaren daarna de belangrijkste bondgenoot van echtgenoot Filips de Goede in Frankrijk. Minder succesvol was Isabella een paar jaar later in Holland, toen het conflict tussen Hoeken en Kabeljauwen weer oplaaide in haar aanwezigheid, al wist ze wel een tijdelijke wapenstilstand en een toezegging voor de volgende bede te bewerkstelligen. Dat laatste stond vermoedelijk ook hoger op haar prioriteitenlijst.³²

Johanna van Valois werd door de Henegouwse kroniekschrijver Froissart geprezen omdat zij in 1340, als weduwe, een belangrijke rol speelde bij de totstandkoming van een wapenstilstand tussen Engeland en Frankrijk. Ook vond ze in 1345 als bemiddelaar een oplossing voor een lang slepend conflict in de stad Doornik. Froissart toonde, net als collega-kroniekschrijvers, veel waardering voor de bemiddelende en vredeachtende vorstin. Ook Johanna van Brabant prees hij, vanwege haar rol bij de totstandkoming van het Bourgondisch-Beierse dubbelhuwelijk van 1385, bij de vrede van Doornik tussen Filips de Stoute en de opstandige burgers van Gent in hetzelfde jaar, en bij het kort daarna gesloten huwelijk tussen Karel VI van Frankrijk en Isabella van Beieren. Mogelijk heeft de kroniekschrijver Johanna's rol in de gebeurtenissen enigszins aangedikt, vanwege de gunsten die hij van haar ontving. Dat neemt niet weg dat zijn weergave illustreert hoe prijzenswaardig een vorstin die een dergelijke rol vervulde werd geacht.³³

Dubbele identiteit

De brugfunctie die een vorstin vervulde tussen haar eigen dynastie en die van haar echtgenoot betekende dat zij loyaal diende te zijn aan twee huizen. Door haar huwelijk stapte een middeleeuwse prinses, vaak al op zeer jonge leeftijd, over van haar eigen vorstenhuis naar de dynastie van haar echtgenoot. Haar primaire loyaliteit lag voortaan bij de laatste, maar de verbintenis met haar eigen huis bleef prominent aanwezig, niet alleen in haar eigen bewustzijn, maar ook in het beeld dat de buitenwereld van haar had. In feite was er sprake van een dubbele identiteit. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat vorstinnen

³¹ Van der Meulen, *Jeanne de Valois*. Zie ook: Legaré, *Jeanne de Laval*, 552-61; Oosterman, *Maria van Gelre*, 184-85.

³² Sommé, *Isabelle*, 62-89, 385-87, 395-407; Vaughan, *Philip the Good*, 123-125; Brandsma, *Isabella van Portugal*. Zie ook Blockmans, *Diplomatie* (over Margaretha van York en Margaretha van Oostenrijk).

³³ Devaux, *Médiatrice*, 608-14. Ook in de *Brabantsche Yeesten* wordt Johanna na haar dood geprezen vanwege haar rol in de totstandkoming van de drie Valois-Beierse huwelijken, die haar veel aanzien verschaften (*Brab. Yeesten*, VI 11.845-64). Over Johanna van Valois, zie ook: Mulder-Bakker, *Johanna van Valois*, 42-43.

altijd de naam van hun dynastie van oorsprong behielden, en uit hun wapen, dat gewoonlijk een combinatie was van dat van hun echtgenoot en dat van hun vader. Ze hadden zogezegd 'twee paspoorten'. Idealiter zorgde deze dubbele identiteit voor sterke banden en wederzijdse kruisbestuiving.

Deze dubbele dynastieke identiteit is als algemeen en wezenlijk aspect van de positie van middeleeuwse vorstin-echtgenotes onderbelicht in de literatuur, hoewel deze in studies naar individuele vorstinnen meestal duidelijk naar voren komt. Koningsdochter Isabella van Portugal liet als hertogin van Bourgondië haar Portugese identiteit nooit los, en bevorderde zodoende politieke, culturele en handelsrelaties tussen haar moederland en gebieden die behoorden tot de Bourgondische invloedssfeer.³⁴ Uiteenlopende belangen konden echter niet altijd probleemloos worden verenigd. Anne van Bretagne wist vanuit een moeilijke positie uiteindelijk een dubbele rol te vervullen, als koningin van Frankrijk en hertogin van Bretagne.³⁵ Voor Margaretha van York gold dat haar loyaliteit aan het huis van York groot was. Gedurende de Rozenoorlogen steunde zij haar broer koning Edward IV in zijn strijd met de Lancaster-dynastie om de Engelse troon. Als weduwe erkende zij de troonpretendent die zich voordeed als haar neef Richard van York. Toch kwam haar loyaliteit aan de Bourgondische dynastie altijd op de eerste plaats. Nadat Maximiliaan van Oostenrijk door zijn huwelijk met Maria van Bourgondië hoofd was geworden van het Bourgondisch-Habsburgse huis moest zij zich neerleggen bij diens gewijzigde beleid ten opzichte van haar vaderland, en op den duur haar actieve steun aan het huis van York staken.³⁶ Ook in de vroegmoderne tijd speelden dergelijke dilemma's nog. De Noord-Italiaanse Isabella d'Este, dochter van de hertog van Ferrara, moest na haar huwelijk met de markies van Mantua laveren tussen het belang van de Este's en de Gonzaga's. Te midden van de voortdurend schuivende politieke panelen van de Italiaanse Oorlogen in de zestiende eeuw vergde dit de nodige diplomatieke behendigheid.³⁷

Dergelijke voorbeelden illustreren wat voor vrijwel iedere vorstelijke echtgenote gold: in een conflictrijke samenleving moest zij steeds haar positie bepalen ten opzichte van de eigen dynastie en die van haar echtgenoot. Mannelijke vorsten kenden dit dilemma niet, eenvoudig omdat zij behoorden tot één huis.

Vraagstelling en benadering

Ook Margaretha van Bourgondië kreeg in de loop van haar leven te maken met de nodige dilemma's op het gebied van loyaliteit. Haar dynastieke positie roept de vraag op door welk belang haar handelen in verschillende levensfasen werd bepaald. Uitgaande van Janses constatering dat Jacoba slechts een pion was, die in het politieke schaakspel werd voortbewogen door haar moeder, is de hoofdvraag van dit proefschrift waarvoor Margaretha eigenlijk speelde: voor de Bourgondische dynastie, voor de Beierse dynastie,³⁸ voor de Hoekse partij, of toch vooral voor zichzelf? Een vraag die hieruit voortvloeit is over welke middelen zij als vorstelijke weduwe beschikte en in hoeverre deze haar in staat stelden om haar eigen spel te spelen. De eerste vraag fungeert als leidraad voor de levensbeschrijving die het eerste deel van deze dissertatie vormt, en waaruit verschillende

³⁴ Sommé, *Isabelle*, 78-89; 444-45.

³⁵ Gaudé-Ferragu, *Queenship*, 101-03.

³⁶ Weightman, *Margaret of York*, 93-96, 105, 183. Ook Johanna van Valois stelde het belang van haar echtgenoot boven dat van haar broer (Mulder-Bakker, *Johanna van Valois*, 45).

³⁷ Shaw, *Isabella d'Este*.

³⁸ Strikt genomen gaat het bij de Bourgondische dynastie in deze periode om het huis van Valois en bij de Beierse om het huis van Wittelsbach, maar 'Bourgondië' en 'Beieren' waren en zijn de gangbare aanduidingen.

nieuwe gezichtspunten aangaande Margaretha's positie en handelswijze naar voren komen. De tweede vraag vormt het uitgangspunt voor het tweede deel van deze dissertatie. Hierin worden drie thema's aan de orde gesteld: financiën, hofhouding en literaire en religieuze patronage. Deze onderwerpen zijn in relatie tot Margaretha van Bourgondië niet eerder het object van studie geweest, al komen uit de literatuur wel incidentele gegevens naar voren. De keuze van deze thema's komt, naast de beschikbaarheid van relevant bronmateriaal, voort uit twee overwegingen. Ten eerste zijn alle drie gerelateerd aan de uitoefening van persoonlijke vorstelijke macht. En ten tweede bieden ze meer zicht op Margaretha's positie ten opzichte van beide dynastieën. Om de resultaten van het onderzoek, met name wat betreft haar inkomsten als vorstelijke weduwe en de omvang van haar hofhouding, in een breder perspectief te plaatsen zijn deze geanalyseerd in relatie tot die van vorstelijke tijdgenoten, op basis van gegevens uit de literatuur. Een dergelijke kwantitatieve vergelijkende analyse is tot op heden voor vorstelijke weduwen nog nooit uitgevoerd.

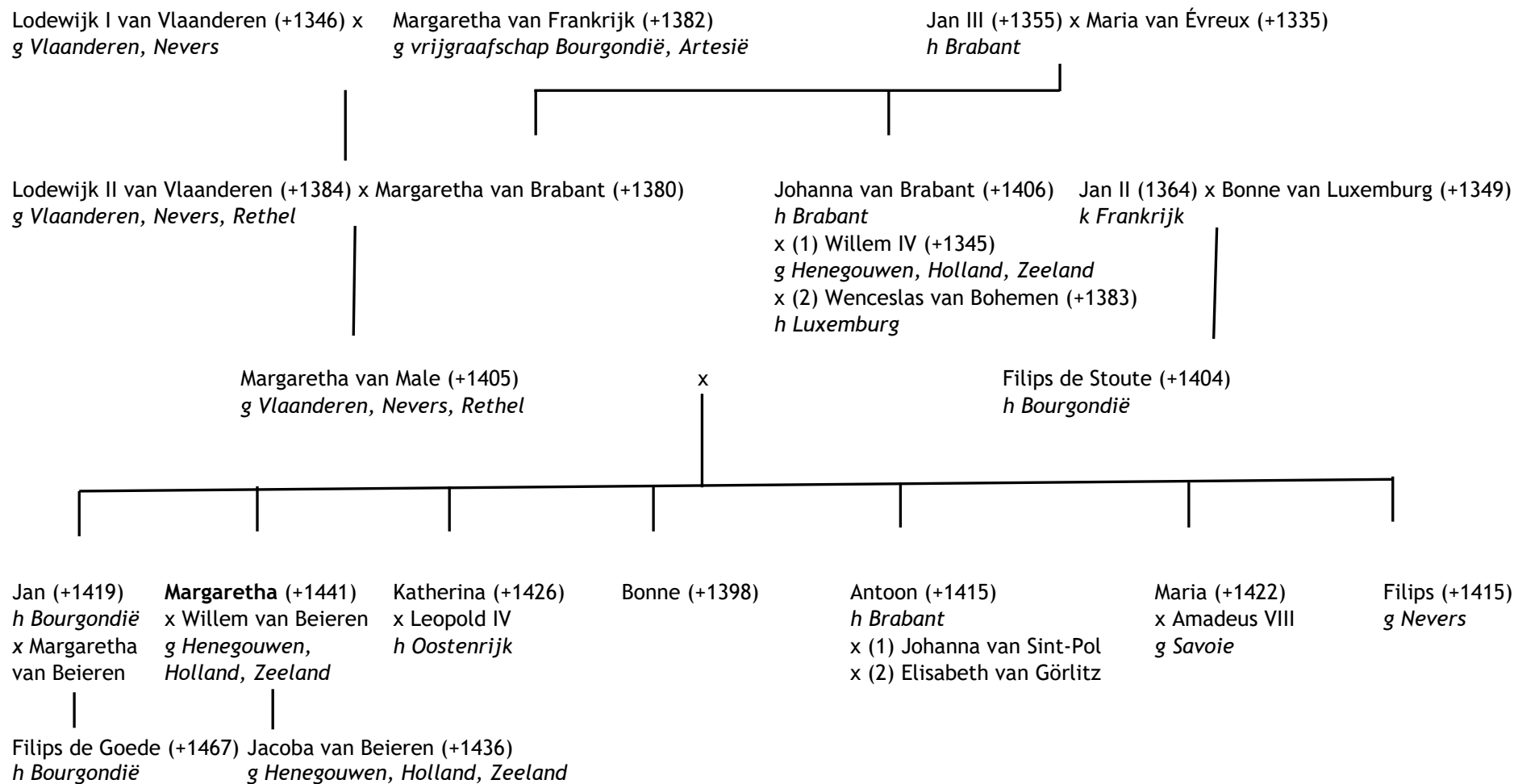
Dit proefschrift heeft hiermee het karakter van een biografie, die, behalve als 'antwoord' op Janses studie over Jacoba, ook is bedoeld als een bescheiden toevoeging aan de fenomenale reeks biografieën die Richard Vaughan in de jaren zeventig van de vorige eeuw wijdde aan de Bourgondische hertogen, maar waarin de rol van de vrouwelijke leden van de dynastie onderbelicht bleef.³⁹ Door het vergrootglas op Margaretha van Bourgondië te leggen hoop ik niet alleen haar rol in de politieke geschiedenis van de Nederlanden te verhelderen, maar vooral ook een bijdrage te leveren aan het algemene beeld van de machtspositie van vorstin-echtgenotes en vorstelijke weduwen in deze periode.

Mijn aanvankelijke veronderstelling dat het gebrek aan literatuur over Margaretha van Bourgondië moest samenhangen met een tekort aan bronmateriaal bleek al snel onjuist. In de *Archives Départementales du Nord* in Lille trof ik veel waardevol materiaal aan, met name met betrekking tot Margaretha's voornaamste verblijfplaats, Henegouwen. De informatie die hieruit naar voren kwam werd aangevuld door stukken in het Nationaal Archief in Den Haag. Dit zijn voornamelijk rekeningen en (afschriften van) oorkonden met betrekking tot Margaretha's Hollandse douarie. Zowel het Henegouwse als het Hollandse bronmateriaal heeft met name betrekking op de periode van Margaretha's weduwschap. Daarnaast heb ik dankbaar gebruik gemaakt van een waaier aan gepubliceerd bronmateriaal. Persoonlijke documenten zoals brieven zijn schaars, maar hetgeen ik op dit terrein heb aangetroffen leverde waardevolle aanvullende informatie aangaande Margaretha's persoonlijkheid en manier van opereren. Middeleeuwse kronieken geven vaak een gekleurde weergave van personen en gebeurtenissen, maar boden toch regelmatig een zinvolle inhoudelijke aanvulling op informatie uit andersoortige bronnen. De beeldvorming over Margaretha, zowel in contemporaine kronieken als in latere geschiedschrijving, komt in dit proefschrift slechts zijdelings aan de orde, maar zou een interessant onderwerp voor vervolgonderzoek zijn.

Ik vermoed dat er in diverse lokale archieven, in de algemene grafelijke rekeningen in Den Haag, en in de algemene rekeningen van het grootbaljuwschap Henegouwen aanvullende informatie te vinden is, en hoop dat dit onderzoek aanleiding zal geven om bepaalde thema's aan de hand daarvan nader uit te diepen.

³⁹ Vaughan, *Philip the Bold; John the Fearless; Philip the Good; Charles the Bold*, en van later datum: Schnerb, *Jean sans peur*. De macht van vrouwen binnen de Bourgondische dynastie werd door Small in 2011 benoemd als aandachtsgebied voor onderzoek (Small, *Century of Burgundy*, 64, 67).

Genealogie



Stamboom 1: vereenvoudigde stamboom van Margaretha van Bourgondië

g: graaf, gravin

h: hertog, hertogin

k: koning, koningin

